

דתיות, לאומיות, ליברליזם – מחשבות בעקבות טיעונו של ניסים מזרחי

מנחם מאוטנר*

בשני מאמרים מבקש ניסים מזרחי להבין את כשלונם של הליברלים הישראלים בהטמעת המסרים שלהם בקרב קבוצת המזרחים בני המעמדות הנמוכים. בתמצית, טיעונו של מזרחי הוא שהליברלים והמזרחים חיים בעולמות משמעות נבדלים. הבעיה שמזרחי דן בה אינה ייחודית לישראל. ליברלים בכל העולם עוסקים בשנים האחרונות באינטנסיביות בשאלה מדוע הם מאבדים אחיזה בשכבות נרחבות בחברות שבהן הם חיים. מאמר זה מורכב משני חלקים. בחלק הראשון מוצגות שתי דרכים אפשריות לקריאת טיעונו של מזרחי, שאינן מוציאות זו את זו בהכרח, ואשר מהן עולים שני תיקונים אפשריים של התיאוריה והפרקטיקה הליברליות. בחלק השני מוצע מתווה ראשוני ליצירת איזון בין הליברליזם לבין הלאומיות במדינת הלאום הליברלית.

מבוא. א. שתי דרכים לקריאת טיעונו של מזרחי: 1. קריאה ראשונה: מפתחות להבנת הכישלון הליברלי; 2. קריאה שנייה: הצעות לתיקון הליברליזם. **ב. מאונטולוגיה אינדיווידואליסטית לקהילתנית. ג. מתווה ראשוני לשילוב הלאומיות עם הליברליזם במדינת הלאום הליברלית:** 1. הנחות-מוצא; 2. באילו תכנים יש לטעון את הלאומיות? **ד. סיכום.**

מבוא

בשני מאמרים, שהראשון מביניהם כבר נהפך לקלסי למרות הזמן הקצר שחלף למן פרסומו,¹ מבקש ניסים מזרחי להבין את כשלונם של הליברלים הישראלים בהטמעת המסרים שלהם בקרב קבוצת המזרחים בני המעמדות הנמוכים.

* פרופסור מן המניין אמריטוס, מופקד הקתדרה למשפט אזרחי השוואתי ולתורת המשפט ע"ש דניאל רובינשטיין, הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת תל-אביב. מאמר זה מבוסס על הפרק החמישי מספרי הליברליזם בישראל – תולדותיו, בעיותיו, עתידותיו (2019).
1 ניסים מזרחי "מעבר לגן ולג'ונגל: על גבולותיו החברתיים של שיח זכויות-האדם בישראל" **מעשי משפט** ד 51 (2011); ניסים מזרחי "הסוציולוגיה בישראל לאן? מסוציולוגיה של חשד לסוציולוגיה של משמעות" **מגמות** נא(2) 69 (2017). ראו גם, Nissim Mizrahi & Erica Weiss "Good Fences Make Good Neighbors": *The Role of Religious Boundaries in Opening a*

במאמר הראשון, "מעבר לגן ולג'ונגל: על גבולותיו החברתיים של שיח זכויות-האדם בישראל", מזרחי בוחן את הפער שבין האוניוורסליות של מסר זכויות האדם הליברלי לבין הפרטיקולריות החברתית של נשאו. המסר של זכויות האדם מקודם על-ידי אקטיביסטים ואקדמאים ליברלים, אולם הוא מעורר התנגדות מתמשכת ועקיבה בקבוצת המזרחים בני המעמדות הנמוכים.

תיאוריות סוציולוגיות ביקורתיות הציעו הסברים להתנגדותם של מזרחים לשיח זכויות האדם אף שהם עצמם עשויים לצאת נשכרים ממנו. מזרחי מבקר את הגישות האלה, משום שהן מתייחסות למזרחים כאל נפעלים של כוחות ותהליכים שמקורם חיצוני לחייהם: הדרה כלכלית, חברתית ותרבותית, וגם דיכוי פוליטי. לדבריו, יש להבין את העמדה המזרחית במושגים הפנימיים שלה עצמה, דהיינו, מתוך עולם המשמעות שהמזרחים חיים בו.

עולם המשמעות שהמזרחים חיים בו נבדל מעולם המשמעות הליברלי, טוען מזרחי. ביסודה של תפיסת-העולם הליברלית עומדת אונטולוגיה אינדיוידואליסטית ועמדה אוניוורסליסטית כלפי בני-האדם, דהיינו, ראיית כל בני-האדם באשר הם – בלא קשר להשתייכותם הלאומית, התרבותית, המעמדית, המגדרית וכיוצא באלה – כנשאים של זכויות אדם וכבעלים של כבוד אנושי (human dignity). עמדה זו, טוען מזרחי, אינה מכירה בחשיבותן האינטרניזית של הקבוצות הפרטיקולריות שבני-אדם חיים בהן, אלא מייחסת להן ערך אינסטרומנטלי בלבד, כאמצעים למימוש זכויותיהם כבני-אדם. לעומת זאת, ביסודה של תפיסת-העולם של המזרחים בני המעמדות הנמוכים עומדת אונטולוגיה קהילתנית, התופסת את בני-האדם כמשתייכים לקבוצות לאומיות ודתיות פרטיקולריות, שהן יקרות-ערך לגביהם, משום שהן מכוננות את זהויותיהם, את היחסים החברתיים שבינם לבין חברים אחרים בקבוצותיהם, ואת אופני ההתייחסות שלהם כלפי אלה שאינם משתייכים לקבוצותיהם. תפיסת-עולם זו, טוען מזרחי, מובילה לראיית בני-האדם כמובחנים אלה מאלה על-ידי גבולות לאומיים ודתיים. הגבולות מכוננים קבוצות נבדלות, ויוצרים אצל אנשי הקבוצות תחושה של השתייכות וכן שני סוגי התייחסות בסיסיים – אחד לאלה המשתייכים לקבוצותיהם (סולידריות) ואחד אחר לאלה הנמצאים מחוץ לקבוצות. מכיוון שכך, לא רק שהמסר הליברלי אינו נתפס על-ידי המזרחים כמשחרר, אלא הוא נתפס על-ידיהם כאיום זהותי חמור.

מזרחי טוען כי בעקבות המשגותיו האלה ליברלים בישראל (וגם בעולם) צריכים לפתח דרכי חשיבה ודרכי פעולה חדשות המביאות בחשבון את עולמות המשמעות שבהם חיים אלה שאינם ליברלים. דרכים אלה צריכות להתבסס על קיום דיאלוג עם אלה שאינם חיים בעולם המשמעות הליברלי, וכן על חתירה למציאת אזורי חפיפה בין תכנים הנמצאים בכל אחד מעולמות המשמעות הנבדלים – אלה הליברליים ואלה שאינם ליברליים.

במאמרו השני, "הסוציולוגיה בישראל לאן? מסוציולוגיה של חשד לסוציולוגיה של משמעות", מזרחי מרחיב את טיעונו ומבקר תיאוריות סוציולוגיות ואנתרופולוגיות המאמצות

New Space for Israeli-Palestinian Coexistence (unpublished paper); ליהי יונה "מעבר ל'מעבר לגן ולג'ונגל': על עלייתו של שיח ההבדל בתיאוריה המזרחית" **מעשי משפט** יא 77 (2020).

משפט וממשל כג תשפ"ב דתיות, לאומיות, ליברליזם – מחשבות בעקבות טיעונו של ניסים מזרחי

את העמדה הליברלית ורואות את העובדה שהמזרחים מעדיפים את הערכים הלאומיים על הערכים הליברליים כ"תקלה" או כבעיה שיש לפתור. הבעיה שמזרחי דן בה אינה ייחודית לישראל. ליברלים בכל העולם עוסקים בשנים האחרונות באינטנסיביות בשאלה מדוע הם מאבדים אחיזה בשכבות נרחבות בחברות שבהן הם חיים. זאת, בעקבות הצבעת הברקזיט בבריטניה; בחירתו של דונלד טראמפ בשנת 2016; התחזקותן של מפלגות ימין במדינות דוגמת צרפת, גרמניה, אוסטריה, הולנד, דנמרק והודו; ועלייתם של משטרים אוטוריטריים במדינות כהונגריה ופולין. גם בישראל נטען בשנים האחרונות לא אחת שהדמוקרטיה הליברלית בנסיגה, ואפילו בסכנת קריסה.² מאמר זה מורכב משלושה חלקים. **בחלק הראשון** יוצגו שתי דרכים אפשריות לקריאת טיעונו של מזרחי, שאינן מוציאות זו את זו בהכרח, ואשר מהן עולים שני תיקונים אפשריים לליברליזם, שיוצגו בשני החלקים הבאים. **בחלק השני** יוצע שהליברליזם יאמץ אונטולוגיה קהילתנית תחת האונטולוגיה האינדיווידואליסטית העומדת כיום בבסיסו. **בחלק השלישי** יוצע מתווה ראשוני ליצירת איזון בין הליברליזם לבין הלאומיות במדינת הלאום הליברלית.

א. שתי דרכים לקריאת טיעונו של מזרחי

1. קריאה ראשונה: מפתחות להבנת הכישלון הליברלי

על-פי דרך אחת לקריאת מאמריו של מזרחי, המאמרים מכוונים להציע לסוציולוגים, לחוקרי הליברליזם הישראלי והעולמי ולאקטיביסטים ליברלים (אנשי הארגונים לזכויות האדם) תובנות באשר לשורשי הכישלון של הליברליזם בהרחבת היקף התמיכה בו. בין היתר, אם חושבים באמצעות ההמשגות של מזרחי, ניתן להבין את הבעיות הקשות שהליברליזם הישראלי ניצב בפניהן בקרב המזרחים בני המעמדות הנמוכים על-ידי עיון בכמה פסיקות בולטות של בית המשפט העליון, שהוא לטענתי הסוכן בה"א-הידיעה להחדרת ערכים ליברליים לתרבות הפוליטית של המדינה.³ כך, למשל, באחד מפסקי-הדין שלו הגן בית המשפט העליון על אויב מר של המדינה כמוסטפא דיראני,⁴ ובשורה של פסקי-דין הגן בית המשפט על אינטרסים של תושבי יהודה והשומרון וחבל עזה בעיצומם של קרבות שניהל צה"ל באזורים האלה.⁵ ברור שפסיקות מעין אלה מתקבלות על-ידי מזרחים בני המעמדות הנמוכים

2 לדיון נרחב ראו מנחם מאוטנר הליברליזם בישראל – תולדותיו, בעיותיו, עתידותיו פרק שלישי (2019) (להלן: מאוטנר הליברליזם בישראל).

3 שם; מנחם מאוטנר משפט ותרבות בישראל בפתח המאה העשרים ואחת (2008) (להלן: מאוטנר משפט ותרבות בישראל).

4 דנ"פ 7048/97 פלונים נ' שר הביטחון, פ"ד נד(1) 721 (2000).

5 בג"ץ 2936/02 עמותת רופאים לזכויות אדם נ' מפקד כוחות צה"ל בגדה המערבית, פ"ד נו(3) 3 (2002); בג"ץ 2977/02 עדאלה – המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל נ' מפקד כוחות צה"ל באזור יהודה ושומרון, פ"ד נו(3) 6 (2002); בג"ץ 3022/02 קאנון (Law) – הארגון הפלסטיני להגנה על זכויות האדם ואיכות הסביבה נ' מפקד כוחות צה"ל בגדה המערבית, פ"ד נו(3) 9 (2002); בג"ץ 3114/02 ברכה נ' שר הביטחון, פ"ד נו(3) 11 (2002); בג"ץ 3117/02 המוקד להגנת הפרט נ' שר הביטחון, פ"ד נו(3) 17 (2002); בג"ץ 2901/02 המוקד להגנת הפרט נ' מפקד כוחות צה"ל בגדה המערבית, פ"ד נו(3) 19 (2002); בג"ץ 3436/02 הקסטודיה

כאיום חמור על עולם המשמעות שלהם, המבוסס על קיומם של גבולות נוקשים בין "אנחנו" לבין "הם". באופן דומה, למן ראשית שנות השבעים של המאה העשרים דן בג"ץ באלפי עתירות של תושבי השטחים נגד הממשל הצבאי בשטחים.⁶ ברור שגם קבלה של עתירות כאלה על-ידי בית-המשפט משבשת את הגבולות החברתיים שבין "אנחנו" ל"הם", והניתוח של מזרחי מצביע על החומרה שבה קבלת העתירות, ואפילו מתן האפשרות להגישן, נתפסים על-ידי מזרחים בני המעמדות הנמוכים, אם מקבלים את האופן שבו מזרחי מתאר את עולם המשמעות שלהם. כמו-כן, בפסק-דין קעדאן קבע בית-המשפט העליון כי על המדינה לאפשר קיומם של יישובים משותפים ליהודים ולערבים.⁷ ברור שגם פסיקה כזו, המבוססת על עקרון השוויון, שהוא אחד משני עקרונות-היסוד של הליברליזם ושל המשפט הליברלי, עומדת בסתירה חזיתית לעולם המשמעות שנחקרו של מזרחי חיים בו.⁸

2. קריאה שנייה: הצעות לתיקון הליברליזם

על-פי דרך אחרת לקריאת מאמריו של מזרחי, מזרחי מצביע על נקודות תורפה בליברליזם של ישראל (ובליברליזם בכלל), וקורא לליברלים ישראלים לערוך תיקונים משמעותיים בדוקטרינה שלהם. במילים אחרות, מזרחי מציע לליברלים הישראלים לא להתייחס למזרחים בני המעמדות הנמוכים כאל מי שחיים ב"טעות", וכאל מי שעמדותיהם זקוקות אפוא ל"תיקון", על-שום נאמנותם ללאומיות היהודית ולדתיות היהודית, אלא לקיים עימם דיאלוג גדמריאני,⁹

-
- 6 אינטרנציונלה דה טרה סנטה נ' ממשלת ישראל, פ"ד נו(3) 22 (2002); בג"ץ 2117/02 עמותת רופאים לזכויות אדם נ' מפקד כוחות צה"ל בגדה המערבית, פ"ד נו(3) 26 (2002); בג"ץ 3451/02 אלמדני נ' שר הביטחון, פ"ד נו(3) 30 (2002); בג"ץ 4764/04 רופאים לזכויות אדם נ' מפקד כוחות צה"ל בעזה, פ"ד נח(5) 385 (2004); בג"ץ 9132/07 אלבסיוני נ' ראש הממשלה (נבו 30.1.2008); בג"ץ 201/09 רופאים לזכויות אדם נ' ראש הממשלה, פ"ד סג(1) 521 (2009).
- 7 מאוטנר הליברליזם בישראל, לעיל ה"ש 2, פרק שלישי.
- 8 בג"ץ 6698/95 קעדאן נ' מינהל מקרקעי ישראל, פ"ד נד(1) 258 (2000). ראו גם מאוטנר הליברליזם בישראל, לעיל ה"ש 2, פרק שלישי, שם הצדקתי את פסק-הדין, דנתי בביקורת שהושמעו נגדו וניסיתי להפריכן.
- 9 עם זאת, חשוב לזכור כי הניגוד שמזרחי מניח שקיים בין עולם המשמעות של המזרחים לבין זה של הליברלים אינו מוחלט. הדבר עולה ממאבקים רבים לשוויון שנוהלו לאורך השנים לטובת הקבוצה המזרחית בישראל – למשל, מאבקייהן של תנועות מזרחיות דוגמת "הפנתרים השחורים", "הקשת הדמוקרטית המזרחית" ו"ארגון הל"ה", וכן המאבקים המשפטיים בפרשת "עמוד האש", ב"בג"ץ הקרקעות" ובפרשת עמנואל, אשר נוהלו על-ידי מזרחים. מעורבותם של מזרחים במאבקים האלה מאתגרת את ההנחה שמזרחים יחושו כי מאבקים לקידום ערכים ליברליים, כגון ערך השוויון, מצביעים איום חמור על עולם המשמעות שלהם. עם זאת, המאבקים האלה לא נוהלו על-ידי הקבוצה שמזרחי עוסק בה – קבוצת המזרחים בני המעמדות הנמוכים – אלא על-ידי אינטלקטואלים מזרחים.
- 9 על-פי גדמר (Gadamer), המטרה של דיאלוג אינה לאפשר לכל משתתף "להוכיח את צדקתו" ולהראות שביכולתו לגבור על טיעונו של המשתתף האחר, אלא להשיג תובנות בדרך של בחינת משקלה של הדעה של האחר, דהיינו, להתעשר באמצעות תובנותיו, ולעיתים גם להשתנות בעקבות הפנמת תובנותיו. גדמר מדגיש מאוד את חשיבותה של הפתיחות כלפי עמדותיו של האחר במהלכו של דיאלוג. ראו מאוטנר "גדמר והמשפט" משפט ותרבות 83 (2008).

משפט וממשל כג תשפ"ב דתיות, לאומיות, ליברליזם – מחשבות בעקבות טיעונו של ניסים מזרחי

דהיינו, לראותם דווקא כמי שמסוגלים להעשיר את הליברליזם בתובנות חדשות שהליברליזם במצבו הנוכחי עיוור לגביהן ואינו מצליח להכילן.

בנקודה זו ניתוחו של מזרחי מתחבר לניתוחי שלי, הנשען על ניתוח תרבותי, היסטורי ופוליטי של סביבת הפעולה של הליברליזם בישראל. מזרחי מצביע על החשיבות שבני-אדם מייחסים לקבוצות הלאומיות והדתיות שהם משתייכים אליהן, ועל כך שהליברליזם אינו מצליח להכיל במסגרת הדוקטרינה שלו את החשיבות שבני-אדם מייחסים להשתייכויות הקבוצתיות שלהם. באופן דומה, הניתוח שלי מצביע על כך שהליברליזם הישראלי אינו מסוגל להכיל את הלאומיות היהודית ואת הדתיות היהודית. זאת, גם משום שרכיבים מרכזיים של הלאומיות היהודית והדתיות מנוגדים לערכים מרכזיים של הליברליזם, ועל-כן שתייהן ניצבות מחוץ לו ומאיימות עליו,¹⁰ וגם משום שלמן מלחמת ששת-הימים הפכו הלאומיות היהודית והדתיות היהודית את הטריטוריה (הכיבוש וביסוס מפעל ההתנחלות) לרכיב המרכזי של הלאומיות היהודית, וקיים ניגוד חזיתי בין הכיבוש לבין ערכים מרכזיים של הליברליזם, במיוחד לנוכח העובדה שבשנים האחרונות הכיבוש לובש יותר ויותר פנים של משטר אפרטהייד.¹¹ בדומה לקריאה השנייה האמורה של מאמריו של מזרחי, הניתוח שלי מזמין אפוא ניסוח מחודש הן של הליברליזם, מצד אחד, והן של הלאומיות היהודית והדתיות היהודית, מצד אחר, באופן שהליברליזם יהיה מסוגל להכיל בתוכו עיקרים מרכזיים של הלאומיות והדתיות, ועל-ידי כך יאפשר לקבוצות לאומיות ודתיות להזדהות עימו ולתמוך בו.

ב. מאונטולוגיה אינדיווידואליסטית לקהילתנית

תיקון אחד שניתן לראותו כמוצע על-ידי מזרחי הוא השתחררות של הליברליזם מהאונטולוגיה האינדיווידואליסטית, המזוהה עימו באופן מסורתי, ואימוץ של אונטולוגיה קהילתנית תחתיה.¹² אכן, בעקבות ספרו המפורסם של מייקל סנדל,¹³ שבו ביקר סנדל את האונטולוגיה האינדיווידואליסטית העומדת ביסודה של תיאוריית הצדק של ג'ון רולס,¹⁴ והציע תחתיה לליברליזם אונטולוגיה קהילתנית, נמצאו גם הוגים ליברלים אחרים שביקרו את האונטולוגיה האינדיווידואליסטית של הליברליזם,¹⁵ ואליהם הצטרפו, בביקורת דומה, גם הוגות והוגים

10 לדיון נרחב במתח שבין הליברליזם לבין הלאומיות היהודית והדתיות היהודית ראו מאונטר **הליברליזם בישראל**, לעיל ה"ש 2, פרק שלישי.

11 שם.

12 במאמר חשוב כותב צ'רלס טיילור שכאשר אנחנו עוסקים בתיאוריה פוליטית, טוב שנשאל שתי שאלות: מהי האונטולוגיה שהתיאוריה מניחה? ומה הן המלצות המדיניות של התיאוריה? Charles Taylor, *Cross-Purposes: The Liberal-Communitarian Debate*, in PHILOSOPHICAL ARGUMENTS 181 (1995).

13 MICHAEL J. SANDEL, *LIBERALISM AND THE LIMITS OF JUSTICE* (2nd ed. 1982)

14 JOHN RAWLS, *A THEORY OF JUSTICE* (1971)

15 Michael Walzer, *Liberalism and the Art of Separation*, 12 POL. THEORY 315 (1984); Charles Taylor, *Atomism*, in COMMUNITARIANISM AND INDIVIDUALISM 29 (Shlomo Avineri & Avner de-Shalit eds., 1992); CHARLES TAYLOR, *SOURCES OF THE SELF: THE MAKING OF THE MODERN IDENTITY* 413 (1989); Charles Taylor, *The Nature and Scope of Distributive*

פמיניסטים.¹⁶ בעקבות הביקורות האלה נמצאו הוגים ליברלים שהראו כי הליברליזם מסוגל להשעין את עצמו על אונטולוגיה קהילתנית.¹⁷ ברוח זו טענת¹⁸ כי על ישראל לאמץ את הליברליזם של השגשוג,¹⁹ את הליברליזם הרפובליקני²⁰ ואת הליברליזם הרב-תרבותי,²¹ אשר מניחים שלושתם אונטולוגיה קהילתנית.

- Justice, PHILOSOPHY AND THE HUMAN SCIENCES: PHILOSOPHICAL PAPERS* vol. 2, 289, 305, 314 (1985); Alasdair MacIntyre, *Justice as a Virtue: Changing Conceptions*, in COMMUNITARIANISM AND INDIVIDUALISM 51 (Shlomo Avineri & Avner de-Shalit eds., 1992); STEPHEN MULHALL & ADAM SWIFT, LIBERALS AND COMMUNITARIANS ch. 3 (1992); אלסדייר מקינטאיר **מעבר למידה הטובה** (יונתן לוי מתרגם 2006).
- 16 ראו, למשל, (Catriona Mackenzie & Natalie Stoljar eds., 2000) RELATIONAL AUTONOMY (Catriona Mackenzie & Natalie Stoljar eds., 2000) ובפרט Linda Barclay, *Autonomy and the Social Self*, in RELATIONAL AUTONOMY 52 (Catriona Mackenzie & Natalie Stoljar eds., 2000).
- 17 Will Kymlicka, *Community, in A COMPANION TO CONTEMPORARY POLITICAL PHILOSOPHY* 366 (Robert E. Goodin & Philip Pettit eds., 1993).
- 18 מאוטנר **הליברליזם בישראל**, לעיל ה"ש 2, פרק חמישי.
- 19 MENACHEM MAUTNER, HUMAN FLOURISHING, LIBERAL THEORY, AND THE ARTS (2018) הליברליזם של השגשוג הוא הזרם המרכזי השני בליברליזם של שתי המאות האחרונות, לצד הליברליזם של האוטונומיה. שורשיו בהגות של אריסטו וברומנטיקה הגרמנית של סוף המאה השמונה-עשרה וראשית המאה התשע-עשרה. האב המייסד של זרם זה הוא ג'ון סטיוארט מיל, והוא פותח בהמשך על-ידי שורה של הוגים במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה ובמאה העשרים. אידיאל החיים הטובים של הליברליזם הזה הוא פיתוח היכולות האנושיות – יכולות אינטלקטואליות, מוסריות, חברתיות, אומנותיות, דתיות וכו'. הליברליזם הזה מצפה שהמדינה תיצור את תנאי-הרקע הנדרשים לשגשוג בתחומים כגון בריאות, חינוך, דיור, הבטחת הכנסה וכו'. המלצות המדיניות של הליברליזם הזה חופפות אפוא את אלה של הסוציאלי-דמוקרטיה. האונטולוגיה של הליברליזם הזה היא קהילתנית – הוגי הליברליזם של השגשוג מבינים שהגעה של בני-אדם לשגשוג אנושי נעשית תמיד במסגרתם של קשרי-גומלין עם בני-אדם אחרים ובמסגרתם של תנאים חברתיים ותרבותיים. ראו גם מנחם מאוטנר **אוטונומיה ושגשוג: לקראת ליברליזם סוציאלי-דמוקרטי** פרק שלישי (צפוי להתפרסם ב-2021) (להלן: מאוטנר **אוטונומיה ושגשוג**).
- 20 מנחם מאוטנר "משבר הרפובליקניות בישראל" **משפט ועסקים** יד 559 (2012); מנחם מאוטנר "ניקולו מקיאוולי / דיונים על עשרת הספרים הראשונים של טיטוס ליוויוס" **המרחב הציבורי** 5, 165 (2009) (ביקורת ספרים); מנחם מאוטנר "טוב משותף לאזרחים היהודים והערבים" **השילוח** 4, 31 (2017); מאוטנר **הליברליזם בישראל**, לעיל ה"ש 2, פרק חמישי; מאוטנר **אוטונומיה ושגשוג**, לעיל ה"ש 19, פרק חמישי. ראו גם ליאור ברשק "אזרח ומדינה בדמוקרטיה" **משפטים** לב 217 (2001); ניר קידר **ממלכתיות – התפיסה האזרחית של דוד בן-גוריון** (2009); אבי בראלי וניר קידר **ממלכתיות ישראלית** (המכון הישראלי לדמוקרטיה, מחקר מדיניות 87, 2011). שורשיו של הליברליזם הרפובליקני בהגות מערבית ארוכת-שנים המזוהה עם אריסטו, מקיאוולי, רוסו, מונטסקיה, דה-טוקוויל וחנה ארנדט. מושג-המפתח של הליברליזם הזה הוא "הטוב המשותף". הליברליזם הרפובליקני מגדיר את החירות כמצב שבו אזרחים פועלים במסגרת הפוליטיקה של מדינתם, בתנאים של שוויון, לשם הגדרת הטוב המשותף שלהם ומימושו. שעבוד, על-פי הליברליזם הזה, הוא מצב שבו אזרחי מדינה מוכפפים לאינטרסים של קבוצות פרטיקולריות בחברה שבה הם חיים. הליברליזם הרפובליקני מצפה שאזרחי המדינה יפגינו מידות טובות, בין היתר בדרך של פעולה לקידום הטוב המשותף של מדינתם.
- 21 מאוטנר **משפט ותרבות בישראל**, לעיל ה"ש 3, פרקים 8–11. הליברליזם הרב-תרבותי מבקש לצייד את אזרחי המדינה הליברלית בחירויות הליברליות, אולם הוא מכיר בכך שהם חיים

משפט וממשל כג תשפ"ב דתיות, לאומיות, ליברליזם – מחשבות בעקבות טיעונו של ניסים מזרחי

אולם הליברליזם השליט בעשורים האחרונים בעולם האנגלו-אמריקאי, וגם בישראל, אינו אחד מסוגי הליברליזם האלה, כי אם הליברליזם של האוטונומיה. אידיאל החיים הטובים של הליברליזם הזה הוא שהאדם יהיה "המחבר של סיפור חייו". הליברליזם של האוטונומיה נתפס בדרך-כלל כמבוסס על אונטולוגיה אטומיסטית, והוא מצפה שהמדינה תקיים את מערכת הזכויות ה"שלישיות" – זו שאמורה להבטיח את תנאי החירות הנחוצים להפעלת האוטונומיה. זאת, להבדיל מהזכויות החיוביות (הזכויות לשירותי בריאות, לחינוך, לדיוור, להבטחת הכנסה וכו'), שקיומן נדרש לשם הפעלה משמעותית של האוטונומיה.²² טענתי היא שמהלך של אימוץ אחת מגרסותיו הקהילתניות של הליברליזם והעדפתה על הליברליזם של האוטונומיה יקל על הליברליזם הישראלי למצוא נקודות חיבור חשובות אל הלאומיות והדתיות, המניחות אף הן אונטולוגיה קהילתנית. מהלך כזה יקל על הליברליזם הישראלי לגשר בין עולם המשמעות שלו לבין עולם המשמעות הקהילתני של המזרחים בני המעמדות הנמוכים, כפי שמזרחי מזהה אותו במאמרו.

ג. מתווה ראשוני לשילוב הלאומיות עם הליברליזם במדינת הלאום הליברלית

תיקון שני המתבקש לנוכח דיונו של מזרחי בליברליזם הישראלי, ולנוכח הקשיים שהליברליזם מתמודד עימם בעת הזו בארצות רבות בעולם, הוא פיתוחו של ליברליזם המסוגל להכיל את הלאומיות, אף אם תוך שמירה כמובן על הזכויות הליברליות של אזרחי המדינה.²³ אני רוצה להבחין בהקשר זה בין שתי שאלות שונות: שאלה אחת היא אם יש הצדקה לקיומן של מדינות לאום;²⁴ השאלה האחרת היא באיזה אופן על מדינת לאום ליברלית לאזן בין הלאומיות שלה לבין הליברליזם שלה. קיימת כתיבה ענפה המתמודדת עם השאלה הראשונה, אולם מכיוון שאני מקבל כעובדה את קיומה של ישראל כמדינת הלאום של העם היהודי, אני מוצא צורך לעסוק בה. לפיכך בשורות הבאות אבקש להתמודד, באופן ראשוני, עם השאלה השנייה.

במסגרתן של קבוצות תרבות, ומבקש לתת אפוא מקום בחיי האזרחים לקטגוריות ולפרקטיקות התרבותיות שבגדרן הם חיים. שאלת-מפתח המתעוררת במסגרת הליברליזם הזה היא עד כמה המדינה הליברלית צריכה להיות סובלנית כלפי פרקטיקות תרבותיות לא-ליברליות המתקיימות בקבוצות שאזרחי המדינה הליברלית חיים בהן. שאלה נוספת היא כיצד ליצור מחויבות של כל אזרחי המדינה למרכז המדינתי הליברלי (למשטר, למשפט, לתרבות הפוליטית), אף שהאזרחים משתייכים לקבוצות תרבותיות מגוונות.

22 לדיון נרחב בהבדלים שבין הליברליזם של האוטונומיה לבין הליברליזם של השגשוג ראו מאוטר **אוטונומיה ושגשוג**, לעיל ה"ש 19.

23 לגישה זהה ראו צ'רלס טיילור "הפוליטיקה של ההכרה" רב-תרבותיות במבחן הישראליות 21 (אוהד נחתומי עורך ומתרגם, 2003); Michael Walzer, *Comment, in* MULTICULTURALISM AND "THE POLITICS OF RECOGNITION" 99 (Amy Gutmann ed., 1992).

24 ראו למשל, לאחרונה, Yoram Hazony, *The Virtue of Nationalism* (2018).

1. הנחות־מוצא

ברצוני להציע כמה הנחות־מוצא למהלך של שילוב הלאומיות עם הליברליזם במדינת לאום ליברלית:

1. בני־אדם הם יצורים מבקשי משמעות.²⁵
2. הלאומיות היא מערכת תרבותית חשובה היוצרת משמעות בחייהם של בני־האדם.²⁶ אנתוני סמית כותב: "הלאומיות היא בראש ובראשונה דוקטרינה תרבותית, או ליתר דיוק – אידיאולוגיה פוליטית שבמרכזה דוקטרינה תרבותית".²⁷ עוד הוא כותב: "כדוקטרינה שעניינה תרבות וכן שפה ותודעה סימבוליות, העניין העיקרי של הלאומיות הוא יצירת עולם של זהויות תרבותיות קולקטיביות או אומות תרבות".²⁸ אכן, הדת היא מערכת המשמעות הנרחבת ביותר שיצר האדם (או זמניה לאדם), ואחריה, מבחינת ההיקף, נמצאת הלאומיות. (במקום אחר טענתי כי המשמעות שבני־האדם יכולים להפיק מתוך הפנמת התכנים של האומנויות עשויה להוות תחליף מסוים למשמעות העבה, וגם הסדורה, שהדת והלאומיות מציעות לבני־האדם, וכי שיקול זה צריך להיות אחד השיקולים המצדיקים תמיכה נרחבת של המדינה הליברלית בייצור ובהפצה של האומנויות.²⁹)
3. התרבות הלאומית מכוננת את זהותם של בני־האדם החיים בגדרה, דהיינו, היא מכוננת רבות מקטגוריות התודעה שבאמצעותן הם נותנים משמעות ופשר לקורה בחייהם. "ראיתי בחיי צרפתים, איטלקים, רוסים וכולי", אמר ז'וזף דה־מסטר, "אך כאשר מדובר באדם, אני מצהיר כי מעודי לא פגשתי; אם הוא קיים, הוא אינו ידוע לי".³⁰ התרבות הלאומית גם יוצרת שפה משותפת לאלה החיים בה, ומכוננת את פרקטיקות ההתנהגות של אלה המשתייכים אליה, שהן עצמן נושאות משמעות, ואשר בתוכן מתקיימים חיי היומיום שלהם. העובדה שהתרבות הלאומית מכוננת את הזהות ואת פרקטיקות ההתנהגות של בני־האדם החיים בגדרה, ויוצרת שפה משותפת להם, מולידה הזדהות של אנשי הקבוצה הלאומית זה עם זה, ועומדת בשורש נכונותם של אנשי הקבוצה הלאומית להקריב אינטרסים חיוניים שלהם (החיים, הממון וכולי) לטובת חברים אחרים בקבוצה (ראו להלן). המשתייכים לקבוצה לאומית מסוגלים למצוא דמיון בינם לבין בני־אדם אחרים המשתייכים לקבוצה, או בניסוח אחר – הם מסוגלים "למצוא את עצמם" אצל בני־אדם אחרים המשתייכים לקבוצה (אף־על־פי שאת רובם המכריע הם לא יפגשו לעולם), ולכן הם מזדהים עימם באופן עמוק.

25 לפיתוח נרחב של טיעון זה ראו MAUTNER, לעיל ה"ש 19, פרק שישי. כן ראו מנחם מאוטנר "עיוני משפט' בן ארבעים – היש והאין" עיוני משפט מ 453 (2017).

26 YAEL TAMIR, LIBERAL NATIONALISM (1993); CHAIM GANS, THE LIMITS OF NATIONALISM MATTER: CULTURE, HISTORY AND THE COSMOPOLITAN (2003); CRAIG CALHOUN, NATIONS DREAM (2007); David Miller, *The Ethical Significance of Nationality*, 98 ETHICS 647 (1988).

27 ANTHONY D. SMITH, NATIONAL IDENTITY 74 (1991).

28 שם, בעמ' 99.

29 MAUTNER, לעיל ה"ש 19, פרק 6.

30 מובא אצל ADAM KUPER, CULTURE: THE ANTHROPOLOGISTS' ACCOUNT 6 (1999).

משפט וממשל כג תשפ"ב דתיות, לאומיות, ליברליזם – מחשבות בעקבות טיעונו של ניסים מזרחי

4. הלאומיות מצליחה ליצור בין זרים המשתייכים לאותה קבוצה לאומית תחושה של מחויבות מהסוג שנוצר ביחסים שבין בני משפחה וחברים. רכיב חשוב ביצירת התחושה הזאת הוא הרגש, הממלא תפקיד מכריע ביחסים שבין אנשי הקבוצה הלאומית, בדומה לתפקיד שהוא ממלא ביחסים שבין בני משפחה וחברים. (ובכלל, בניגוד להנחות-יסוד המלוות את התרבות המערבית למן ראשיתה, הרכיב הרגשי הוא עוצמתי בהרבה בחייהם של בני-האדם מהרכיב התבוני.) רכיב נוסף ביצירת התחושה הזאת הוא שבני-אדם תופסים פגיעה בלאומיות שלהם ופגיעה בבני הקבוצה הלאומית שלהם כפגיעה בזהות שלהם עצמם. אכן, בזכות תחושת ההזדהות של אנשי הקבוצה הלאומית זה עם זה, ובזכות מחויבותם של אנשי הקבוצה הלאומית כלפי שאר המשתייכים לקבוצה, מדינות מצליחות להניע את אזרחיהן להיות נכונים, שוב ושוב, להקריב את חייהם במלחמות.³¹ ובהמשך לכך, באמצעות הלאומיות מדינות מצליחות ליצור בקרב אזרחיהן התייחסות לאלה שאינם משתייכים לקבוצה הלאומית שלהם שדומה להתייחסותם לאלה שאינם נמנים עם בני משפחתם או עם קבוצת החברים שלהם.³²
5. כמעט תמיד בני-אדם אוהבים את התרבות הלאומית שבתוכה הם חיים, שהרי קיימת חפיפה לא-מועטה – גם אם לא שלמה – בין התרבות הזו לבין זהותם האישית (זהות במובן של קטגוריות התודעה שלהם) וכן בין התרבות הזו לבין פרקטיקות ההתנהגות היומיומיות שלהם.³³ כמו-כן, כמעט תמיד בני-אדם מעוניינים שילדיהם ימשיכו לחיות בתרבות הלאומית שלהם (שאם לא כן הם היו מנסים להגר עם ילדיהם לארץ אחרת או

31 ראו לעניין זה מנחם מאוטנר "שתי וריאציות על הנושא 'מוות', או: האם המדינה אוהבת אותנו?" אלפיים ועוד 3 (צפוי להתפרסם ב-2021).

32 בספר חשוב טוען פול קהן כי חולשה מרכזית של התיאוריה הליברלית היא אי-יכולתה להכיל רכיב מרכזי של היחסים שבין המדינה לבין אזרחיה: העובדה שהפוליטיקה הליברלית עשויה להוליד תביעה של המדינה מאזרחיה להקרבת חייהם במלחמה. כשם שהקרבה במשפחה מקורה באהבה, טוען קהן, כך גם במדינה הקרבת החיים על-ידי אזרח לטובת המדינה יכולה להתקיים רק מקום שקיים קשר של אהבה בין האזרחים. במילים אחרות, התיאוריה הליברלית, המניחה קשר חוזי בין אזרחי המדינה, אינה מבינה נכון את טיב הזיקה הקיימת ביניהם, ומכיוון שכך היא גם אינה מסוגלת להסביר מדוע הם מוכנים, שוב ושוב, להקריב את חייהם זה למען זה. ראו PAUL W. KAHN, PUTTING LIBERALISM IN ITS PLACE (2004).

33 מי שטוען כי הוא מעדיף את תרבותו על תרבויות אחרות בזכות התכנים הנעלים של תרבותו לא רק שאינו מבין את הקשר שבין אדם לבין תרבותו, אלא גם אינו מבין את טבען של תרבויות. במאמר מכונן טען צ'רלס טיילור כי "סביר להניח שתרבויות שהקנו אופק של משמעויות לאנשים רבים בעלי תכונות אופיי שונות ומזג שונה במשך פרק זמן ארוך – כלומר ניסחו את המובן של הטוב, של הקדוש, של הראוי להערצה בעיניהן – יש בהן קרוב לוודאי משהו הראוי לרחשי כבוד (respect) והערצה מצדנו, גם אם הוא מלווה בחלקים ניכרים שעלינו לתעב ולדחות. אולי אפשר לנסח זאת במילים אחרות: יש צורך ביהירות אין קץ כדי לפסול אפרוירי אפשרות זו". ראו טיילור "הפוליטיקה של ההכרה", לעיל ה"ש 23, בעמ' 51–52. מה שטיילור אומר לנו הוא שכאשר מדובר בתרבויות, עלינו לחשוב באמצעות קטגוריות צרות, ושכל תרבות ארוכת-שנים נמצא קטגוריות תרבותיות מעוררות הערצה לצד קטגוריות מעוררות תיעוב ודחייה.

- מעודדים את ילדיהם להגר). מכיוון שכך, הליברליזם אינו יכול להתעלם מהמקום החשוב שיש לתרבות הלאומית בחייהם של בני-האדם.³⁴
6. אין תרבות "טהורה". כל תרבות מכילה חומרים שמקורם בתרבויות אחרות ואשר הופנמו על-ידיה במהלך שנות ייצורה והפעלתה (וטוב שכך, משום שלצד היצירתיות האנושית, "שאינה תרבותית" היא הכוח המניע החשוב ביותר בפיתוחן של תרבויות). כך, התרבות הלאומית של היהודים בישראל מכילה חומרים שמקורם במורשת היהדות, במזרח אירופה ובמרכז, בארצות המערב (בריטניה, ארצות-הברית, ארצות סקנדינביה ועוד), בארצות המזרח התיכון, וכמובן חומרים "פנימיים" שנוצרו בתוך התרבות הזו עצמה החל בסוף המאה התשע-עשרה. צה"ל שאל בשנים שלאחר קום המדינה תכנים תרבותיים מהצבא הבריטי; משרד האוצר ובנק ישראל הנחילו בארץ, למן שנות השמונים של המאה העשרים, מדיניות ניאו-ליברלית שמקורה בארצות-הברית; המשפט הישראלי עוצב מתוך השפעה עמוקה של המשפט האנגלו-אמריקאי; האדריכלות של תל-אביב הושפעה באופן עמוק מסגנון הבאוהאוס ומהסגנון הבין-לאומי של המחצית הראשונה של המאה העשרים; האומניות של ישראל (הספרות, השירה, התיאטרון, הקולנוע, המחול, המוזיקה וכולי) הושפעו תמיד – וממשיכות להיות מושפעות – באופן עמוק מהיצירה האומנותית בארצות אחרות; האוכל והביגוד בישראל מושפעים באופן עמוק ממה שמקובל בתרבויות שמחוץ לישראל; היהדות הושפעה מהתרבות המוסלמית ומהתרבות הנוצרית, שנמצאו בסמיכות לה; וההגות שלה הושפעה מהפילוסופיה היוונית ומהפילוסופיה המערבית.
7. אין זה משנה כלל אם התרבות הלאומית היא "תרבות מומצאת" אם לאו.³⁵ כל תרבות היא "מומצאת" במובן זה שהיא יציר מעשיהם של בני-אדם, וכל תרבות מבוססת על בחירה של בעלי כוח בקבוצה התרבותית בתכנים מסוימים ודחייתם של תכנים אחרים. כל תרבות היא אפוא אתר של מאבקים בין קבוצות על קביעת תכניה של התרבות.³⁶

34 TAMIR, LIBERAL NATIONALISM, לעיל ה"ש 26, פרק 2; GANS, לעיל ה"ש 26, פרק 2; חיים גנן **ציונות שויונית** 37–38, 41, 84 (2013); CHAIM GANS, A JUST ZIONISM: ON THE MORALITY OF THE JEWISH STATE (2008).

35 טיעון התרבות המומצאת מזוהה – בטעות – עם בנדיקט אנדרסון **קהילות מדומיינות: הגיגים על מקורות הלאומיות ועל התפשטותה** (דן דאור מתרגם 1999). לדיון בעניין זה ראו רות גביוון ופניה עוז-זלצברגר "ישראל כמדינה לאומית וליברלית" **משפט ועסקים** יד 293, 304–308 (2012). גם ארנסט גלנר טוען כי הלאומיות היא מפעל של אליטות שפעלו במסגרת המהפכה התעשייתית והונעו על-ידי שיקולים שוקיים. ארנסט גלנר **לאומים ולאומיות** (דן דאור מתרגם 1994). לעמדה קרובה ראו אריק הובסבאום **לאומיות ולאומים מאז עידן המהפכה** (עדית שורר מתרגמת 2006). לעמדה מנוגדת, שלפיה הלאומיות היא תופעה הקיימת מקדמת דנא, ראו אנתוני ד' סמית **האומה בהיסטוריה** (איה ברויאר מתרגמת 2003). גביוון ועוז-זלצברגר כותבות בצדק כי "השאלה אם לקבוצות [לאומיות] יש עיגון בהיסטוריה או שהן נוצרו וחוזקו בצורה מניפולטיבית ואינסטרומנטלית על-ידי מנהיגיהן אינה שאלה חשובה במיוחד. אי-אפשר לחלוק על כך שאנחנו צריכים להתמודד עם מציאות שבה הקבוצות האלה נוכחות ואמיתיות מאוד, ולכן הרצון להשתייך אליהן ולזכות במידה של הגדרה עצמית לקבוצה כולה, על-מנת לאפשר חיים מלאים ובטוחים יותר ליחידה, הוא עובדה מרכזית של הקיום המודרני". ראו גביוון ועוז-זלצברגר, שם, בעמ' 307.

36 מאוטנר "גדמר והמשפט", לעיל ה"ש 9, פרק ראשון.

משפט וממשל כג תשפ"ב דתיות, לאומיות, ליברליזם – מחשבות בעקבות טיעונו של ניסים מזרחי

8. עם כל חשיבותה של התרבות הלאומית בכינון קטגוריות התודעה ופרקטיקות ההתנהגות של בני-האדם, בני-אדם משתייכים לקבוצות תרבותיות רבות שמספר המשתתפים בכל אחת מהן קטן בהרבה ממספרם של אלה המשתייכים לקבוצת התרבות הלאומית. החשיבות שבני-אדם מייחסים לתרבותם הלאומית לעומת התרבויות האחרות שבהן הם חיים, והמידה שבה בני-אדם מזהים את עצמם עם תרבותם הלאומית לעומת התרבויות האחרות שבהן הם חיים, משתנות מאדם לאדם.³⁷
9. בזכות החיבור שבין המדינה לבין הלאומיות, הלאומיות נהנית מרמה גבוהה של מיסוד. מדינות לאום עוסקות באופן מתמשך בתהליכים של "בניין לאום" (nation building) ובתהליכים של שימור, בנייה, טיפוח והפצה של התרבות הלאומית, השפה הלאומית והזיכרון ההיסטורי הלאומי. מדינות עושות זאת, בראש ובראשונה, באמצעות מערכת החינוך, המפיצה את השפה הלאומית, את ההיסטוריה הלאומית, את הספרות הלאומית וכולי. אמצעים נוספים המשמשים את המדינות לצורך זה הם חגים וטקסים לאומיים; המנון וסמלים לאומיים; הקמת אתרי הנצחה וזיכרון, וטיפוח המורשת של גיבורים לאומיים; טיפוחן של קבוצות ספורט לאומיות; טיפוחם של לימודי ההיסטוריה, הארכיאולוגיה, הגיאוגרפיה, הספרות, הביולוגיה והאומנות הלאומיות; הקמת מוזיאונים לאומיים; קריאת רחובות על-שם אישים, אירועים וסמלים לאומיים; נאומים של מנהיגים פוליטיים, הספדים ועוד.
10. למדינה אין בלעדיות בכל הנוגע ביצירת התרבות הלאומית. נתח גדול מהתרבות של כל קבוצה לאומית נוצר בחברה האזרחית במשך דורות עוד קודם להתגייסותה של המדינה ליצירת התרבות הלאומית, וחלק ניכר ממנה ממשיך להיווצר בחברה האזרחית גם לאחר התגייסותה זו של המדינה – למשל, יצירות ספרות ואומנות, וכן פרקטיקות התנהגות (היחס אל בני-אדם מבוגרים, היחס לנשים ולמיעוטים, האיזון בין עבודה למשפחה, האיזון בין עבודה לפנאי, היחס לבעלי-חיים, היחס לטבע, האוכל, הביגוד, האדריכלות, המידה שבה בני-אדם נוגעים זה בזה, המרחק הנשמר בין בני-אדם כאשר הם מדברים זה עם זה ועוד). אכן, במדינות שונות מתקיימת ומתפתחת תרבות לאומית של קבוצות לאומיות מיעוטיות (דוגמת הבסקים או הקטלונים) אשר אינה מיוצרת ומטופחת על-ידי המדינה.
11. חשוב לזכור שלבני-האדם יש אינטרסים רבים מעבר לאינטרס של חיים בתוך תרבותם הלאומית. פילוסופים מפתחים לעיתים תיאוריות באשר לדברים היכולים להיחשב טובים לבני-האדם באשר הם. התיאוריות האלה נקראות לעיתים "objective list theories"³⁸ או "substantive good theories".³⁹ הדברים הטובים הנכללים בדרך-כלל בתיאוריות כאלה הם עצם החיים, חיים של אוטונומיה, חיים שיש בהם מימוש של מידות טובות, חיים של

37 שם. ראו גם יעקב בן-שמשי "אינדיבידואליות ופוסט-לאומיות בפרשת קעדאן: תגובה ליוסף ג'בארין" **מעשי משפט** ג 191, 193 (2010).

38 DEREK PARFIT, REASONS AND PERSONS 493 (1986); JAMES GRIFFIN, WELL-BEING: ITS MEANING, MEASUREMENT, AND MORAL IMPORTANCE 107 (1986). לדיון נרחב ראו לעיל ה"ש 19, פרק 2.

39 Thomas Scanlon, *Value, Desire, and Quality of Life*, in THE QUALITY OF LIFE 185, 189 (Martha Nussbaum & Amartya Sen eds., 1993).

פעילות רציונלית, חיים של פיתוח הכשרונות והכישורים של האדם, חיים של הגעה להישגים, בריאות, אהבה בין בוגרים, הורות, יחסים בין־אישיים משמעותיים, רכישת ידע והפנמה של תוצרי אומנות. מרתה נוסבאום – המונה עשר "יכולות מרכזיות" שקיומן בחיי האדם חיוני לחיים של כבוד אנושי (human dignity) (חיים; בריאות גופנית; שלמות הגוף; היכולת להפעיל את החושים, הדמיון והחשיבה; היכולת להפעיל רגשות; היכולת להפעיל תבונה מעשית; קשר עם בני־אדם; קשר עם בעלי־חיים והטבע; משחקיות; שליטה בגורל החיים והבטחת החיים מפני התערבויות חיצוניות פוגעניות)⁴⁰ – יכולה להיחשב כפועלת בגדרה של גישה זו, וכך גם גישת "התפקודים והיכולות" של אמרטיה סן,⁴¹ ואולי גם גישת "הטובין הראשוניים" (primary goods) של ג'ון רולס.⁴² גם דוקטרינת זכויות האדם, שהתפתחה למן מלחמת־העולם השנייה בגדרי המשפט הבין־לאומי ובגדרי המשפט החוקתי של מדינות רבות, קרובה ברוחה לגישות האמורות, משום שהיא אמורה להבטיח לבני־אדם את תנאי־הסף הנחוצים לחיים של כבוד אנושי.⁴³ כל התיאוריות האמורות הן חשובות כאשר חושבים על הלאומיות, משום שהן מהוות תזכורת לכך שלבני־אדם יש אינטרסים אנושיים רבים מעבר לאלה שהלאומיות מסוגלת לספק להם מענה.

2. באילו תכנים יש לטעון את הלאומיות?

כאשר מדובר ביחסים שבין המדינה הליברלית לבין הלאומיות, השאלה המכרעת היא מה הם תוכני התרבות הלאומית שהמדינה מפיצה.

במקרים רבים התרבות הלאומית מטפחת תחושת עליונות שלה על כל תרבות אחרת, ולכן גם תחושת עליונות של הקבוצה הלאומית החיה בתרבות זו על כל קבוצה לאומית אחרת. אכן, קיימות בעולם עשרות רבות של תרבויות לאומיות שאחד הרכיבים בהן הוא העמדה שהמשתייכים לקבוצה הלאומית הם "העם הנבחר". ככל שפירושה של עמדה זו היא שהתרבות הלאומית אינה צריכה לשאוב תכנים מתרבויות אחרות, היא מנוגדת כמוכן לעובדה שאין תרבות "טהורה", ושכל תרבות לאומית התפתחה תוך הפנמה של תכנים שמקורם בתרבויות אחרות, וממשיכה כל העת להפנים תכנים תרבותיים מתרבויות אחרות. יתר על כן, עמדה זו שגויה מהבחינה הנורמטיבית, משום שבכל תרבות אנושית שהאריכה ימים, כפי שטען צ'רלס טיילור, ניתן למצוא תכנים הראויים להערצה (לצד תכנים הראויים לתיעוב),⁴⁴ ומכאן שבני־אדם ישפרו את רמת השגשוג שלהם אם הם ייבאו אל תוך תרבותם את החומרים הראויים להערצה שנמצאים בתרבויות אחרות (למשל, בדרך של תרגום ספרות וייבוא של גישות חינוכיות, ערכים של שמירת הסביבה, כללי היגיינה וכולי) (אפילו תרבויות דתיות

MARTHA C. NUSSBAUM, CREATING CAPABILITIES: THE HUMAN DEVELOPMENT APPROACH 40 (2011).

Amartya Sen, *Capability and Well-Being*, in THE QUALITY OF LIFE 30, 31 (Martha 41 Nussbaum & Amartya Sen eds., 1993); AMARTYA SEN, INEQUALITY REEXAMINED (1992).

RAWLS, לעיל ה"ש 14. 42

Menachem Mautner, *From "Honor" to "Dignity": How Should a Liberal State Treat Non-Liberal Cultural Groups?*, 9 THEORETICAL INQ. L. 609 (2008) 43

טיילור "הפוליטיקה של ההכרה", לעיל ה"ש 23. 44

משפט וממשל כג תשפ"ב דתיות, לאומיות, ליברליזם – מחשבות בעקבות טיעונו של ניסים מזרחי

פונדמנטליסטיות, הטוענות שחיי היחיד והקבוצה צריכים להישלט באופן בלעדי על-ידי תוכני ההלכה הדתית, מכילות תכנים שמקורם בתרבויות אחרות, ומשתמשות באופן מתמשך בתכנים שמקורם בתרבויות אחרות, כגון תכנים של טכנולוגיה).

במקרים מסוימים טיפוח תחושת העליונות של התרבות הלאומית תורם לתפיסה שבני הקבוצה הלאומית זכאים לתבוע תביעות משכניהם המשתייכים לקבוצות לאומיות אחרות, לרבות בדרך של פעולה אלימה כלפיהם. "אכן, דברים נוראים נעשו בשם הלאומיות, בעיקר כאשר היא הייתה קשורה לעוצמות צבאיות וכלכליות של מדינות חזקות שאימצו אידיאולוגיות לאומניות", כותבות רות גביזון ופניה עוז-זלצברגר, ו"לכן אין זה מפתיע שקיימת הסתייגות רבה ממגמות של הדגשת ייחוד לאומי";⁴⁵ ומייקל וולצר כותב כי "הלאום נתפס בעינינו כנציגה המובהק של הייחודיות", ולפי גישה רווחת, "ייחודיות פירושה רשעות": "משעה שהם מתארגנים התארגנות פוליטית, קבוצות כעמים פועלים בלהט להרחבתם העצמית בדרך של כיבוש, שליטה והשמדה של קבוצות יריבות".⁴⁶ מדינות אוטוריטריות מטפחות תרבות לאומית היוצרת זיהוי בין המדינה לבין הממשלה, באופן שכל התנגדות פוליטית למדיניות הממשלה מוצגת ונתפסת כחתיירה תחת האינטרסים של הקבוצה הלאומית.⁴⁷ מדינות טוטליטריות מטפחות תרבות לאומית שעל-פיה המדינה צריכה להשתלט באופן מוחלט על החברה האזרחית (התקשורת, האיגודים המקצועיים, האוניברסיטאות וכולי), כדי לאפשר למדינה לקדם את הפרויקטים הלאומיים של האזרחים.

בנקודה זו בדיון נקל להבין את הקשיים העצומים שליברלים ישראלים נתקלים בהם בבקשם להתחבר ללאומיות היהודית הנוכחית של ישראל. במקום אחר⁴⁸ טענתי כי בלאומיות היהודית, היא הציונות, התקיימו בעבר רכיבים של חתיירה לבניית חברת-מופת ("אור לגויים") (חברה המבוססת על צדק חברתי, אחריות אישית והימנעות מניצולו של האחר) ולעילוי האדם (אדם שמפתח את כישוריו האינטלקטואליים והרוחניים, ואשר מגלה אחריות כלפי הכלל ונכון לתרום ולהקריב לטובת הכלל), אולם בעשורים שלמן מלחמת ששת-הימים התנוונו הרכיבים האלה לגמרי בלאומיות החילונית, והלאומיות היהודית נשלטת על-ידי רכיב הטריטוריה, דהיינו, המשך הכיבוש והרחבה של מפעל ההתנחלות ביהודה והשומרון. אולם משטר הכיבוש מנוגד באופן מקוטב לערכיו המרכזיים של הליברליזם: הוא מכפיף בני-אדם לשלטון צבאי, שולל מהם את זכויותיהם הפוליטיות, דהיינו את היכולת לקיים הליך פוליטי שבו הם יקבעו את השלטון שיחול עליהם ואשר יהיה תלוי בהעדפותיהם ובבחירות החוזרות שלהם, וגם שולל מהם את הזכויות הליברליות המרכזיות. יתר על כן, התיאולוגיה העולה מחלק מ"שיבות הקו" – אלה המזוהות עם מורשתם של הראי"ה והרצי"ה – היא תיאולוגיה גזענית, שעל-פי פירושים מסוימים שלה הגיונה הסופי הוא גירוש הפלסטינים מיהודה והשומרון, אם לא הרג נרחב

45 גביזון ועוז-זלצברגר, לעיל ה"ש 35, בעמ' 309.

46 מיכאל וולצר **לאומיות ואוניברסליזם** 34 (אריאל שריד מתרגם 2009).

47 לא אחת מדינות מגיעות לאוטוריטריות בעקבות עלייתה של פוליטיקה פופוליסטית בהן, כזו שבבסיסה הטיעון שהפופוליסטים – הם ורק הם – מייצגים את העם ואת האינטרסים האמיתיים שלו. פופוליסטים מבקשים אפוא לפעול נגד אלה שהם מציגים כמי שבגלל עמדותיהם אי-אפשר לראותם כחלק מ"העם". ראו (2016) JAN-WERNER MÜLLER, *WHAT IS POPULISM?*

48 מאוטנר **הליברליזם בישראל**, לעיל ה"ש 2, פרק שלישי.

שלהם. כמו־כן, מדיניות הממשלה ביהודה והשומרון נתפסת יותר ויותר כמכוונת לכונן באזור משטר דמוי־אפרטהייד, המבוסס על הפרדה במעמד המשפטי ובזכויות האדם בין שתי האוכלוסיות החיות באזור.⁴⁹ הכיבוש גם חותר תחת המשך קיומו של הליברליזם בישראל: ההתנגדות לכיבוש מולידה תגובת־נגד של הרשויות הפוליטיות של המדינה ושל ארגונים של החברה האזרחית שתכליתה פגיעה בארגוני זכויות האדם, בחופש הביטוי, בחופש הביטוי האומנותי, בחופש הביטוי האקדמי, באומנים, בעיתונאים, בחברי כנסת ערבים ובכית־המשפט העליון.⁵⁰ יתר על כן, הכיבוש חושף את הלאומיות היהודית להאשמה שמה שרואים כיום בכיבוש התקיים למעשה בלאומיות היהודית החל ביומה הראשון, דהיינו, שמלכתחילה היא לא הייתה מפעל צודק להצלת נפשם של נרדפים, אלא מפעל של קולוניאליזם התיישבותי שנועד לאפשר הצלת נפשם של נרדפים במחיר של השתלטות על חבל־ארץ מיושב והדרה של אוכלוסייתו הילידית ממנו. בניסוח אחר, הכיבוש מצייר את המפעל הציוני מראשיתו כבלתי־צודק.

אם אלה פניה של הלאומיות היהודית הנוכחית – ואלה הם אכן פניה – נקל להבין מדוע ליברלים ישראלים דוחים את הלאומיות הזו ומאמצים תחתיה עמדה קוסמופוליטית, שתופסת את בני־האדם כבני־אדם, שטוענת כי המין האנושי כולו הוא קהילה אחת הכפופה לאותם חוקים מוסריים, ואשר אינה מוכנה לתת משקל להשתייכויות הקבוצתיות, הלאומיות והדתיות של בני־האדם.⁵¹ בניסוח אחר, אם אלה פניה של הלאומיות היהודית הנוכחית, נקל להבין מדוע מתקיים הנתק שעליו דיבר מזרחי, דהיינו, הנתק בין הליברלים הישראלים, שאינם מוכנים לתת מקום ללאומיות בחייהם, לבין מזרחים בני המעמדות הנמוכים, שמבחינתם הלאומיות היהודית היא שמכוונת את עולם המשמעות שלהם (ולכן גם את הזהות האישית שלהם).⁵² המשימה שליברלים ישראלים ניצבים אפוא בפניה היא עצומה בהיקפה. מצד אחד, עליהם להיאבק על המשך קיומו של הליברליזם בישראל. מצד אחר, עליהם להכניס שינוי בתוכני הליברליזם שבו הם מחזיקים, וזאת בדרך של אימוץ הליברליזם של השגשוג, הליברליזם

49 לתיאור מהפך־קרביים של הקורה בדרום הר חברון בחסות הכיבוש ראו דוד שולמן **להיות חופשי – רשימות מדרום הר חברון** (עודד פלד מתרגם 2020).

50 לדיון נרחב ראו מאוטנר **הליברליזם בישראל**, לעיל ה"ש 2, פרק שלישי.

51 קוואמי אנתוני אפיה **קוסמופוליטיות: אתיקה בעולם של זרים** (עידית שורר מתרגמת 2007); ישי בלנק "הקדמה – הממשות של הקוסמופוליטיות" אולריך בק **קוסמופוליטיות: תיאוריה ביקורתית למאה ה־21** 7 (איה ברזיר מתרגמת 2011).

52 הפגיעה של הכיבוש בליברליזם הישראלי היא אפוא משולשת. ראשית, משטר הכיבוש מנוגד באופן מקוטב לעקרונות־היסוד של המשטר הליברלי. הניגוד גדול עד כדי כך שליברלים לא־מעטים בישראל ובעולם טוענים בשנים האחרונות כי כל עוד הכיבוש נמשך, ישראל אינה יכולה להיחשב דמוקרטיה ליברלית. שנית, התנגדותם של ארגוני זכויות אדם, אומנים ופוליטיקאים ערבים לכיבוש גוררת תגובת־נגד של הממשלה, של הכנסת ושל ארגוני חברה אזרחית ימניים, הפוגעת בחירויות ליברליות מרכזיות, כגון חופש הביטוי, חופש הביטוי האומנותי וחופש ההתארגנות. שלישי, בגלל מרכזיותו של הכיבוש בלאומיות היהודית בחמשת העשורים האחרונים, ליברלים ישראלים אינם מסוגלים להתחבר אל הלאומיות הזו, ולפיכך הם מפקירים אותה בידי אלה שמחויבותם לליברליזם פחותה באופן ניכר משלהם או שאין להם מחויבות כזו כלל.

משפט וממשל כג תשפ"ב דתיות, לאומיות, ליברליזם – מחשבות בעקבות טיעונו של ניסים מזרחי

הרפובליקני והליברליזם הרב-תרבותי⁵³ (כפי שטענתי לעיל, אם יפעלו כך, האפשרות שלהם להתחבר אל הלאומיות היהודית, וגם לחולל בה שינויים, עשויה להצליח יותר מאשר אם ימשיכו לדבוק בליברליזם של האוטונומיה. במילים אחרות, אם יפעלו כך, הנתק שמזרחי מדבר עליו – בין ליברלים לבין מזרחים בני המעמדות הנמוכים – עשוי לקטון). מצד שלישי, הבעייתיות שבלאומיות היהודית הנוכחית אינה צריכה להניע את הליברלים הישראלים לנטוש את הלאומיות (כפי שהם נוהגים כבר לא מעט שנים בגלל הסתייגותם, כאמור, ממופעיה בעשורים האחרונים). עליהם לאמץ את הלאומיות הזו; להכיר בכך שגם במצבה הנוכחי היא אינה מצומצמת לכיבוש בלבד, אלא יצרה במאה וארבעים שנות קיומה תרבות לאומית שיש בה תכנים יפים אין-ספור, המעוררים את קנאתם של אלה המתבוננים עליה מבחוץ; ולפעול לסיום הרכיב הטריטוריאלי שבה, כדי שהיא תוכל לתת מקום לרכיבים אחרים שבה. שלושת רכיביה של המשימה הזו שלובים זה בזה: אם הלאומיות היהודית לא תשתנה, אלא תמשיך להתקיים במתכונתה הנוכחית (זו שבמרכזה הטריטוריה, דהיינו, הכיבוש וההתנחלות), היא תמשיך לשחוק את עקרונותיו של הליברליזם הישראלי ולחתור תחת המשך קיומו. בשורות הבאות אציע אפוא קווים מנחים לפעולה שליברלים ישראלים צריכים לנקוט כדי ליצור לאומיות יהודית מעודכנת, כזו שהליברלים הישראלים יוכלו לאמץ.

בראש ובראשונה, ליברלים ישראלים צריכים לפעול לשינוי האיזון הפנימי הנוכחי בין רכיביה של הלאומיות היהודית. עליהם לפעול לביטול רכיב הטריטוריה, זה ששולט בלאומיות היהודית בחמשת העשורים האחרונים, דהיינו, עליהם לפעול לכינון הסכם שלום בין מדינת-ישראל לבין הנציגים הפוליטיים של העם הפלסטיני, באופן שיביא לידי סיום הכיבוש. כאמור, המשך הכיבוש מאיים על המשך קיומו של הליברליזם בישראל או לפחות על המשך קיומו במתכונתו המוכרת לנו. במקביל, על הליברלים הישראלים לפעול להחזרת הרכיבים של בניית חברת-מופת ועילוי האדם – אלה שהתנוונו בחמשת העשורים האחרונים – למעמדם הקודם בלאומיות היהודית. כדי לעשות זאת, על הליברלים הישראלים לאמץ את הליברליזם של השגשוג, שהוא ליברליזם סוציאל-דמוקרטי; להשתחרר מהמדיניות החברתית-הכלכלית הניאו-ליברלית שההגמונים לשעבר הליברלים השליטו על החשיבה החברתית-הכלכלית הישראלית למן שנות השמונים של המאה העשרים; ולאמץ את הליברליזם הרפובליקני, המדגיש את מעמדם השווה של האזרחים בהליך הפוליטי לצורך קביעת ההסדרים המדינתיים שיחולו עליהם.

נוסף על כך, וברוח ציווייו של הליברליזם של השגשוג, מכיוון שלתרבות הלאומית יש חשיבות לגבי האזרחים החיים בה, ליברלים ישראלים צריכים לפעול כדי שהמדינה תעסוק בטיפוח התרבות הלאומית ה"גבוהה", דהיינו, בטיפוח היצירה האומנותית הנוצרת בגדרי התרבות הלאומית (ספרות, תיאטרון, קולנוע, מוזיקה, מחול וכולי).⁵⁴ המדינה צריכה לעסוק גם בטיפוח השפה הלאומית והזיכרון ההיסטורי הלאומי. בדומה לכך, המדינה צריכה לעסוק

53 מאוטר הליברליזם בישראל, לעיל ה"ש 2, פרק חמישי.

54 רות גביון כותבת כי בישראל "חשוב ונכון שיתקיים דיון מתמיד על היחס שבין המדינה ובין המסורת התרבותית והמורשת הדתית של היהדות". ראו רות גביון "המדינה היהודית: הצדקה עקרונית ודמותה הרצויה" תכלת 13, 50, 54 (2002).

בשימור ובהפצה של מיטב היצירה האומנותית והתרבותית שיצרו בני הלאום לאורך הדורות (סופרים, משוררים, מחזאים, ציירים, מוזיקאים, אדריכלים, פילוסופים, אנשי הלכה, תיאולוגים וכולי, שהגיעו להישגים גדולים בתחומיהם). המדינה צריכה לעסוק בדברים האלה לא מתוך נקודת מוצא שחומרי המורשת של התרבות הלאומית נעלים על חומריה של כל תרבות אחרת. גישה זו שגויה. כפי שטענתי לעיל, בעקבות צ'רלס טיילור, בכל תרבות ניתן לאתר רכיבים הראויים להערצה לצד רכיבים הראויים לתיעוב. המדינה צריכה לטפח את המורשת של התרבות הלאומית משום שכמעט תמיד חומרי המורשת האלה יקרים לבני-אדם החיים בהם, או בניסוח אחר, בני-האדם פשוט אוהבים את חומרי המורשת של תרבותם. עם זאת, וגם זאת ברוח הליברליזם של השגשוג, המדינה צריכה להנגיש לאזרחיה גם את מיטב היצירה האומנותית והתרבותית שנוצרה מחוץ לתרבות הלאומית, וזאת בדרך של תמיכה במפעלים לתרגום ספרות לשפה הלאומית, בהבאת תערוכות של אומנות פלסטית למדינה, בהבאת תזמורות, תיאטראות ולהקות מחול ממדינות אחרות, וכולי.

אם הלאומיות אכן מצליחה ליצור בין אנשי הקבוצה הלאומית תחושה של מחויבות מהסוג שמתקיים ביחסים שבין בני משפחה וחברים, אזי ליברלים ישראלים צריכים לראות בתחושה הזו נכס אנושי חשוב, ולעסוק בטיפוח הסולידריות החברתית-הכלכלית בקרב אנשי הקבוצה הלאומית, וכן בטיפוח הסולידריות של אנשי הקבוצה במצבים של אסונות-טבע או אסונות אישיים. אכן, בעשורים שלאחר מלחמת-העולם השנייה הגיעו מדינות המערב להישגים חשובים בכל הנוגע בפיתוח מערכות החינוך שלהן (הקניית ידע קרוא וכתוב כמעט ל-100% מהאזרחים, כלומר, לרבות נשים ועניים) ובפיתוח מערכות הרווחה שלהן (בריאות, דיור, תנאי עבודה וכולי), וזאת הודות למחויבותן של המדינות לרווחתם של בני הקבוצה הלאומית. ההישגים האלה בחינוך יצרו תנאים לניעות חברתית וגיאוגרפית מוגדלת של בני המעמדות הנמוכים. יתר על כן, האזרחים קיבלו ממדינותיהם את שירותי הרווחה כעניין של זכות, הודות לחברותם בקבוצה הלאומית, ולא כעניין של חסד, והדבר רומם את הכבוד האנושי שלהם והגדיל את טווח האוטונומיה שלהם.⁵⁵

הניאו-ליברליזם שהשליטה בישראל הקבוצה שאני קורא לה "ההגמונים-לשעבר הליברלים"⁵⁶ חתר קשות תחת ההישגים האלה, משום שהוא החליף את מתן השירותים על-ידי המדינה לאזרחיה על בסיס אזרחותם ברכישת השירותים בשוק, וגם חתר תחת הסולידריות של אנשי הקבוצה הלאומית. יולי תמיר טוענת כי השלטת הניאו-ליברליזם במדינות המערב בעשורים האחרונים של המאה העשרים, וכן הגלובליות של הקבוצות האמידות במדינות האלה, יצרו נתק בין רוב האזרחים לבין הקבוצות האמידות, שהן גלובליות. לגבי רוב האזרחים, הלאומיות והגבולות הלאומיים מסמנים חלק חשוב מ"עולם המשמעות" שלהם, אם להשתמש בביטוי של מזרחי; לעומת זאת, לגבי אנשי הקבוצות האמידות, הגלובליות כאמור, הלאומיות והגבולות הלאומיים הם מחסומים בפני העבירות של הון ופעילות כלכלית ומקצועית. לדברי תמיר, את התגברות הלאומיות במדינות המערביות בראשית המאה העשרים ואחת יש לראות

55 ראו CALHOUN, לעיל ה"ש 26; Yael Tamir, Why Nationalism ch. 12 (2019). לטיעון שלפיו ניתן ליישב את הלאומיות עם הליברליזם ראו Tamir, Liberal Nationalism, לעיל ה"ש 26.

56 מאוטנר הליברליזם בישראל, לעיל ה"ש 2, פרק ראשון.

משפט וממשל כג תשפ"ב דתיות, לאומיות, ליברליזם – מחשבות בעקבות טיעונו של ניסים מזרחי

כמחאה של רוב האזרחים נגד הניאור-ליברליזם והגלובליזציה, שפגעו בזכויות החברתיות של האזרחים; נגד ניתוקן של הקבוצות האמידות, הגלובליות, מרוב האזרחים; ונגד הפגיעה בסולידריות בין אזרחי המדינה בעקבות הניאור-ליברליזם והגלובליזציה.⁵⁷

ד. סיכום

במאמר זה ניסיתי להצביע על ההעשרה שעשויה לצמוח לליברליזם הישראלי אם הוא ינהל דיאלוג עם עולם המשמעות שהמזרחים בני המעמדות הנמוכים חיים בו. טענתי כי הליברליזם הישראלי צריך להטמיע לתוכו רכיבים מסוימים של הלאומיות, ושאלם הוא יעשה כן, יקל עליו להתחבר למזרחים בני המעמדות הנמוכים. כמו-כן טענתי כי אם הליברליזם הישראלי יאמץ גרסאות של הליברליזם שאינן מבוססות על הליברליזם של האוטונומיה – דהיינו, הליברליזם של השגשוג, הליברליזם הרפובליקני והליברליזם הרב-תרבותי – יקל עליו להתחבר אל הלאומיות. עם זאת, הערך המרכזי של הלאומיות היהודית זה חמישה עשורים הוא הטריטוריה, דהיינו, המשך הכיבוש והמשך מפעל ההתנחלות בחסותו. כל הקורה במסגרת הכיבוש מנוגד בצורה חזיתית לעקרונות-היסוד של הליברליזם. ליברלים ישראלים אינם יכולים להתחבר אפוא אל הלאומיות היהודית במתכונתה הנוכחית. המשימה שהם ניצבים בפניה היא עצומה בהיקפה: להכניס שינויים בתוכני הליברליזם שלהם, וגם לפעול להכנסת שינויים יסודיים בתוכני הלאומיות היהודית שבגדרה הם חיים. זוהי משימה ענקית, אבל על התובנה הזאת ניתן לומר את המילים שג'ורג' אורוול מסיים בהן את "דפוק זורוק בפריז ובלונדון": "זוהי התחלה".⁵⁸

---

57 TAMIR, WHY NATIONALISM, לעיל ה"ש 55.

58 .GEORGE ORWELL, DOWN AND OUT IN PARIS AND LONDON (1933)